

ή ανάμνησις τῆς Δωδώνης ἐσβέσθη. Ἀρχομένου τοῦ 19^{ου} αἰ., περιηγηταί, ἐπισκεπτόμενοι τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ, διέκρινον μόνον τὸ θέατρον, τὸ στωικὸν οἰκοδόμημα Ε² καὶ τὴν χριστιανικὴν βασιλικήν.

Εἰς τὸν Κ. ΚΑΡΑΠΑΝΟΝ, τοῦ ὁποῦ τοὺς ζῆλον εἶχον ὑποκαύσει αἱ πρόσφατοι ἀνασκαφικαὶ ἐπιτυχίαι τοῦ SCHLIEMANN εἰς Τροίαν, ὀφείλονται ἡ τιμὴ τῆς ταυτίσεως τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐρεύνης του. Εἰς τὸν ἀείμνηστον καθηγητὴν Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΝ, ἐπὶ 13ετίαν καὶ μέχρι τέλους τοῦ βίου του ἐγκύψαντα μὲ συγκινητικὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Ἱεροῦ, ἀφιερῶται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως καὶ συνεργάτου του ἡ παροῦσα δημοσίευσις.

Θ'. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΤΟΥ Ε¹

(Πίν. 9)

Μὲ τὴν τετράστυλον πρόστασιν τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ ἀποκαθίσταται ἡ ὑπὸ τοῦ κλειστοῦ ἀρχαιοτέρου ναΐσκου διασπασθεῖσα ἐνότις τῆς βορείου στοᾶς καὶ ὁ ρυθμὸς τῶν ἐννέα κίωνων συνεχίζεται ἀπρόσκοπτος ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς, σύμφωνος πρὸς τὴν ὅλην κίνησιν τοῦ περιστύλου πλαισίου (πίν. 9). Διότι, διὰ τῆς διατάξεως τῶν τριῶν στοῶν εἰς σχῆμα $\square$, μὲ τὰ δύο παράλληλα, κατὰ ἓν μεταξόνιον ἐπιμηκέστερα σκέλη, κατευθυνόμενα πρὸς Ἀνατολάς, τονίζεται ἡ ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ κίνησις, πρὸς τὸ κύριον σημεῖον τῆς λατρείας, τὸ ἱερὸν δένδρον. Συγχρόνως ἐπιτυγχάνεται εὐρυθμοτέρα σχέσις τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τῆς βορείου στοᾶς, διότι ἐκατέρωθεν τῆς προστάσεως τοῦ ναοῦ, ἴσης πρὸς 3 μεταξόνια (M), σχηματίζονται συμμετρικαὶ διαιρέσεις, ἴσαι πρὸς 2 καὶ 4 M. Οὕτως ἡ ἄρθρωσις τῆς βορείου στοᾶς, ἀποτελούσης τὸ μέτωπον καὶ τὸ στωικὸν βάθος τῆς αὐλῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποῦ προβάλλεται ἀναγλύφως ἡ τετρακίονιος πρόστασις, ἀναπτύσσεται μὲ κίνησιν ἐκ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς κατ' ἀριθμητικὴν πρόοδον 2, 3, 4, καθ' ὃν τρόπον δηλ. κινεῖται καὶ τὸ ὅλον σχῆμα τῆς ὀρθογωνίου αὐλῆς (εἰκ. 99).

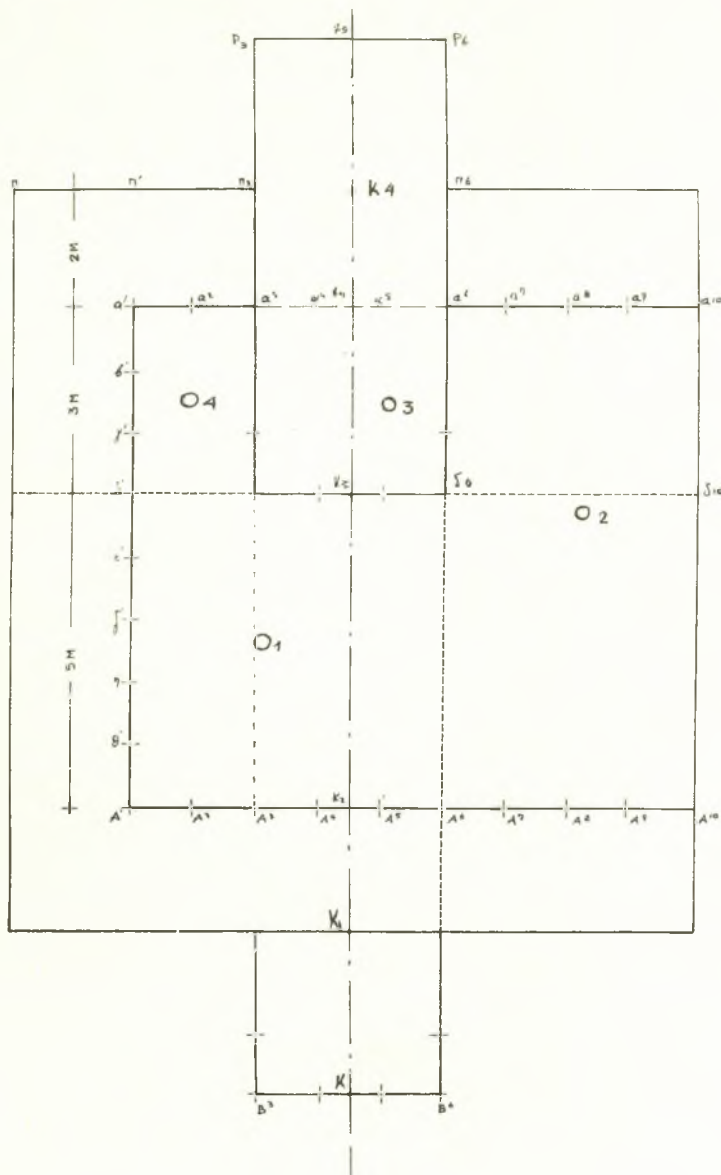
Ἄλλὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι εὐφυεῖς ἀρχιτεκτονικοὶ ὑπολογισμοὶ ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν τῆς κατόψεως δεικνύουν ὅτι ὁ ἐκτελέσας τὸ νέον σχέδιον ἀρχιτέκτων ἐπεδίωξε διαρρυθμίσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς λατρείας μὲ ἀρμονικὰς ἀναλογίας. Οἱ τέσσαρες κίονες τῆς προστάσεως π.χ. εὐρίσκονται εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἄξονος τοῦ δ¹ κίονος τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ ἐπὶ τῶν ἄξόνων Α3-Β3 καὶ Α6-Β6 τῆς νοτίας στοᾶς καὶ τοῦ προτύλου (σχέδ. εἰκ. 99-100). Ὁ διὰ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἄξων Ρ6-α⁶-Α⁶ καὶ ὁ ἐγκάρσιος δ¹-δ¹⁰ διαιροῦν τὴν ὑπαιθρον αὐλὴν εἰς δύο ἀπλᾶ γεωμετρικὰ σχήματα, τὸ δ¹-δ⁶-Α¹-Α⁶ τετράγωνον, μὲ πλευρὰν μήκους 5 M., ἐμβαδοῦ $5 \times 5 M = 25 M^2$, καὶ τὸ α⁶-α¹⁰-Α6-Α10 ὀρθογώνιον μὲ πλευρὰς $4 \times 8 M.$, ἐμβαδοῦ $32 M^2$ (σχέσις πλευρῶν 1:2). Σύγκειται λοιπὸν καὶ τοῦτο ἐκ δύο τετραγώνων μὲ πλευρὰν 4 μεταξόνιον. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο τούτων γεωμετρικῶν σχημάτων σχέσις (σχέδ. εἰκ. 99).

$$\frac{O1}{O2} = \frac{25 M}{32 M} = 0.77777\dots, \text{ εἶναι ἀσύμμετρος, ὡς ἐπίσης καὶ } \frac{O4}{O3} = \frac{2 \times 3M.}{3 \times 3M.} = \frac{6}{9} M = 0.66666\dots$$

Ἀντιθέτως ἡ σχέσις τῆς προβολῆς τοῦ ναοῦ ἐντὸς τῆς αὐλῆς (O3) πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους

τιμήματα ταύτης είναι συμμετρική: $\frac{O_8}{O_2} = \frac{9M.}{32M.} = 0.28125$, $\frac{O_3}{O_1} = \frac{9 M.}{25 M.} = 0.36$ και $\frac{O_3}{O_4} = \frac{9 M.}{6 M.} = 1.50$.

Ούτως, ἐνῶ ἐκάστη ὑποδιαίρεσις τῆς αὐλῆς ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ καὶ τὸ σύνολον ἔχει

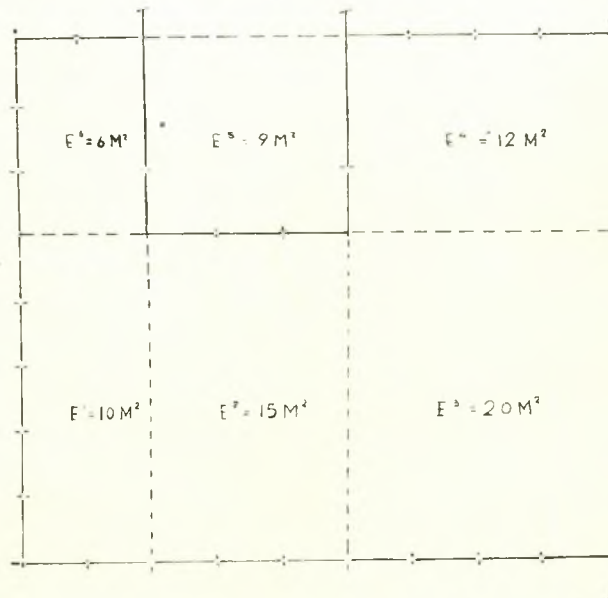

Εἰκ. 99. Γεωμετρικὴ σύνθεσις τῆς κατόψεως τῆς ἱεράς οἰκίας
περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

σχέσιν ἀσύμμετρον, τὸ ἐμβαδὸν τῆς προβολῆς τοῦ ναοῦ ἐντὸς τῆς αὐλῆς ἔχει λόγον συμμετρικὸν ὡς πρὸς τὰ ἐπὶ μέρος (εἰκ. 100).

Βάσις τῆς γεωμετρικῆς χαράξεως ἐλήφθη ὁ ἐγκάρσιος ἄξων δ1 - δ10, ὁ ὁποῖος διέρχεται διὰ τῶν κίωνων τοῦ προνάου (σχέδ. εἰκ. 99) καὶ τέμνει τὴν αὐλὴν καὶ τὸν

στυλοβάτην εἰς τοιαῦτα σημεία, ὥστε νὰ δημιουργηθῶνται σχέσεις χρυσῆς τομῆς, ἢ κατὰ τὸν Εὐκλείδην ἀναλογία ἄκρου καὶ μέσου λόγου, ἢ πλέον δηλαδὴ ἁρμονικὴ ἀσυμμετρία, διότι $\frac{A1 - \alpha1}{A1 - \delta1} = \frac{A1 - \delta1}{\delta1 - \alpha1}$ ἢτοι $\frac{8 M.}{5 M.} = \frac{5 M.}{3 M.}$, μὲ λόγον ἀσύμμετρον 1.66666... Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ ἔμβαδὸν τῆς ἀλλῆς $\alpha^1 - \alpha^{10} - A^1 - A^{10} = 8 \times 9 M = 72 M^2$ τέμνεται ὑπὸ τοῦ ἐγκαρσίου ἄξονος $\delta1 - \delta10$ εἰς τοιοῦτο σημεῖον, ὥστε τὸ νοτίως τῆς προστάσεως ὀρθογώνιον $\delta1 - \delta10 - A1 - A10 (= 5 \times 9 M. = 45 M^2)$, ὡς πρὸς τὸ βόρειον $\alpha1 - \alpha10 - \delta^1 - \delta10 (= 3 \times 9 M = 27 M)$, ἔχει σχέσιν ἄκρου καὶ μέσου λόγου, ἢτοι $\frac{72}{45} = 1.60$ καὶ $= \frac{45}{27} = 1.66666...$ Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰ ἐπὶ μέρους γεωμετρικὰ σχήματα (εἰκ. 100), ἔνθα $\frac{E6 + E1}{E1} = \frac{E1}{E6}$ καὶ $\frac{E5 + E2}{E2} = \frac{E2}{E5}$ καὶ $\frac{E6}{E1} = \frac{E5}{E2} = \frac{E4}{E3}$.

Εἰκ. 100. Γεωμετρικὴ χάραξις τῆς ὑπαίθρου ἀλλῆς. Ε5 ἢ προβολὴ τοῦ ναοῦ ἐντὸς αὐτῆς.

Ὁ διερχόμενος τὸ πρόπυλον (εἰκ. 99) καὶ ἀπὸ τοῦ σημείου τῆς εἰσόδου $K^1 - K^2$ θεώμενος τὸ ἐσωτερικὸν βλέπει διὰ μιᾶς δλόκληρον τὴν παράταξιν τῶν 9 κιόνων τῆς βορείου στοᾶς, ὁ ὀπίσθιος τοῖχος τῆς ὁποίας (Π1 - Π6) ἀποτελεῖ τὸ βάθος τῆς ὀπτικῆς εἰκόνας καὶ τὸ τέρμα τῆς ἐντυπώσεως. Ταύτης τὸ πλάτος (βάθος), ἴσον πρὸς 2 M., ἔχει ἐπίσης σχέσιν χρυσῆς τομῆς ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς προστάσεως ($\delta1 - \delta10$) καὶ τῆς στοᾶς ($\alpha1 - \alpha10$) ἢτοι $\frac{\Pi^1 \delta^1}{\alpha^1 \delta^1} = \frac{\alpha^1 \delta^1}{\alpha^1 \Pi^1} = \frac{3}{2}$. Κατὰ ταῦτα αἱ μακροὶ πλευραὶ τοῦ ναοῦ διαιροῦνται ὑπὸ τῆς βορείου στοᾶς εἰς σχέσιν χρυσῆς τομῆς, ἢ δὲ τριμερῆς διαίρεσις τῶν ἄξόνων Π1 - Α1, Π3 - Α3, Π6 - Α6, Π10 - Α10 διὰ τῶν ὀριζοντίων, $\alpha1 - \alpha10$ καὶ

1 Ὁ λόγος, $\frac{8}{5} = 1.6$ καὶ $\frac{5}{3} = 1.6666...$, εὐρίσκεται ἐγγὺς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς χρυσῆς τομῆς $\left(1.618 = \frac{\sqrt{5}+1}{2}\right)$.

Περὶ τοῦ τύπου τούτου καὶ τῶν περιέργων ιδιοτήτων του ἰδὲ Π. Α. ΜΙΧΕΛΗΝ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ὡς τέχνη, ἔκδ. 2α, 1951, σ. 81 κ.ἑξ., ἰδίᾳ σ. 88 κ.ἑξ.

δ1 - δ10 έχει σχέσιν επίσης χρυσῆς τομῆς (5 : 3 : 2)¹. Μὲ ἄλλας λέξεις τὸ βάθος (μῆκος) τῆς αὐλῆς ὑπελογίσθη τοσοῦτο καὶ ἡ προβολὴ τοῦ τετραστυλοῦ προνάου ἐντὸς τῆς αὐλῆς ὠρίσθη οὕτως, ὥστε οἱ ἐγκάρσιοι ἄξονες τῆς στοᾶς καὶ τοῦ προνάου νὰ τέμνουν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οἰκοδομήματος εἰς σχέσεις ἄκρου καὶ μέσου λόγου. Προσέτι ὁ ἐγκάρσιος ἄξων τῆς προστάσεως (δ1 - δ10) τέμνει ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τὸν κάθετον ἄξονα K4 - K2 τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἡ προέκτασις τῶν ἄξόνων τοῦ κτηρίου μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ περιβόλου δεικνύει ὅτι ἡ κατασκευὴ αὕτη ὑπελογίσθη μὲ βάσιν τὸν ἐμβάτην $M = 1.70$ μ. περίπου, διότι ἡ μὲν ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ ἰσοῦνται πρὸς 12 M., αἱ δὲ δύο κάθετοι πρὸς 11 M. Τὸ ἐμβαδὸν ἄρα τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου ἰσοῦται πρὸς $12 \times 11 M = 132 M^2$. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι, ἐνῶ ἕκαστον τμήμα τῆς αὐλῆς ὡς πρὸς τὸ σύνολον τοῦ οἰκοδομήματος ἔχει λόγον κλάσμα περιοδικόν, ἡ σχέσις τῶν τμημάτων ταύτης ὡς πρὸς τὸ ὅλον εἶναι ἀσύμμετρος, ὡς μέρη χρυσῆς τομῆς², ἡ δὲ σχέσις τῆς προβολῆς τοῦ ναοῦ ὡς πρὸς τὴν αὐλὴν ἴση πρὸς 1 : 8 (σχέδ. εἰκ. 100).

Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν γεωμετρικῶν τούτων σχέσεων ἦτο δυνατὴ, ἐφ' ὅσον βεβαίως θὰ ἀπεμακρύνετο ὁ ἀρχαῖος ναῖσκος. Ὁ νέος τετραστυλος πρόστυλος ναὸς ὑπελογίσθη εἰς τοιαύτην θέσιν ἐντὸς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου του καὶ εἰς τοιαύτας ἀναλογίας μήκους καὶ πλάτους (8 × 3 M.) καὶ προβολῆς ἐντὸς τῆς αὐλῆς, ὥστε νὰ πληρῶνται οἱ κάτωθι ὅροι 1) ἡ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοποθέτησις τοῦ ναοῦ 2) διαστάσεις τοιαῦται, ὥστε νὰ χωρῇ ὠρισμένος ἐμβάτης 1.70 μ. περίπου 3) ἀρμονικαὶ σχέσεις τῆς προβολῆς τοῦ ναοῦ ὡς πρὸς τὴν αὐλὴν 4) σύμμετρος προβολὴ τοῦ ἀδύτου ὡς πρὸς τὸν λοιπὸν ναὸν καὶ τὰς στοᾶς 5) ἀρμονικαὶ γεωμετρικαὶ ὑποδιαίρεσεις τῆς ὑπαίθρου αὐλῆς 6) ρυθμικὴ ἐναλλαγὴ τῆς προστάσεως τοῦ ναοῦ μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν τμημάτων τῆς βορείου στοᾶς καὶ ἀντιστοιχία τῶν κίωνων ταύτης πρὸς τοὺς κίονας τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας στοᾶς 7) τμήσις τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ ὑπὸ τῆς βορείου στοᾶς καὶ τοῦ ὀπισθίου τοίχου τοῦ περιβόλου εἰς τοιαῦτα σημεία, ὥστε νὰ γεννῶνται ἀρμονικαὶ τομαί. Ὁ ἀρχιτέκτων λοιπὸν ἔπρεπε νὰ κινηθῇ ἐντὸς λίαν περιορι-

1 Ἡ ἀρμονικὴ ὑποδιαίρεσις τοῦ ἄξονος τούτου (5-3-2) λαγγας τοῦ δείκτου τῆς χειρὸς καὶ εἰς τοὺς προσθίους ἀπαντᾷ πολλάκις εἰς τὴν φύσιν, ὅπως εἰς τὰς τρεῖς φά- πόδας τοῦ ἵππου.

2	$\frac{E6}{72} = \frac{6}{72} M. = 0.0833333...$	$\frac{E6}{132} = \frac{6}{132} M. = \frac{1}{22} = 0.045454545...$
	$\frac{E4}{72} = \frac{12}{72} M. = 0.1666666...$	$\frac{E4}{132} = \frac{12}{132} M. = \frac{1}{11} = 0.19191919...$
	$\frac{E3}{72} = \frac{20}{72} M. = 0.2777777...$	$\frac{E3}{132} = \frac{15}{132} M. = 0.15151515...$
	$\frac{E2}{72} = \frac{15}{72} M. = 0.00833333...$	$\frac{E2}{132} = \frac{15}{132} M. = 0.11363636...$
	$\frac{E1}{72} = \frac{10}{72} M. = 0.1388888...$	$\frac{E1}{132} = \frac{10}{132} M. = 0.075757575...$
	$\frac{E5}{72} = \frac{9}{72} M. = \frac{1}{8} = 0.1250.$	$\frac{E5}{132} = \frac{9}{132} M. = \frac{3}{44} = 0.06818181...$
		$\frac{E1-E6}{132} = \frac{72}{132} M. = \frac{6}{11} = 0.5454...$

σμένων δυνατοτήτων και κυρίως είχε να αντιμετωπίση τους περιορισμούς της βορείου στοᾶς, εις βάρος της οποίας ἡδύνατο μὲν να διευρύνῃ τὸν ναόν, ἀλλ' οὐχὶ ἀπεριορίστως, διότι ἦτο ὑποχρεωμένος να καταργήσῃ ἀκέραια μεταξόνια ταύτης. Ἐὰν ὅμως ἡ διευρύνσις τοῦ ναοῦ ὑπελογίζετο εἰς δύο ἐμβάτας ($M = 1.70 \mu.$), τότε ἀφ' ἑνὸς μὲν δὲν θὰ καθίστατο δυνατὴ ἡ κατ' ἄξονα τοποθέτησις του καὶ ἡ συμμετρικὴ θέσις ἔναντι τοῦ συνόλου, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν θὰ ἐπετυγχάνετο ἡ ρυθμικὴ κίνησις τῆς βορείου στοᾶς μετὰ τὴν διάταξιν κίωνων 2:3:4, μετὰ ἀποτέλεσμα να καταληφθῇ οὐσιῶδες μέρος τῆς αὐτῆς πρὸς Ἀνατολάς, ἔνθα ἴστατο ἡ δρῦς. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἦτο ὑποχρεωμένος ὁ ἀρχιτέκτων να ἀναπτύξῃ πρὸς Ἀνατολάς τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ κατὰ ἓνα μόνον ἐμβάτην, ἀναγκαιῶς προέκυπτον λίαν στενομήκει ἀναλογίαι ¹. Τὴν ἐντύπωσιν ὅμως αὐτὴν ἐμετρίασεν εὐφυῶς μετὰ ὀπτικὰς μᾶλλον διορθώσεις, διὰ τῆς κατασκευῆς βαθμιδωτῆς κρηπίδος τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία παρεῖχεν εἰς αὐτὸν τὸ ἀναγκαῖον εὖρος. Συμφώνως πρὸς αὐτὴν κατεσκευάσθησαν ἐπίσης τρεῖς ἀναβαθμοὶ εἰς τὸ πρὸ τῆς προσόψεως πρόπυλον, γεγονός δὲ ὁποῖον συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς συγχρόνου πρὸς τὸν ναὸν κατασκευῆς του. Ἡ ὀργανικὴ ἑνσωμάτωσις τοῦ νέου ναοῦ εἰς τὸ παλαιότερον ὑπῆρξε τόσον ἐπιτυχῆς, ὥστε, ἐὰν δὲν ὑπῆρχον ἀναμφισβήτητοι ἀποδείξεις περὶ τῆς σχέσεως τῶν στοῶν μετὰ τοῦ ἀρχαιότερου ναῖσκου, οὐδεμία ὑπόνοια θὰ ἐδημιουργεῖτο περὶ τῆς μεταγενεστέρως κατασκευῆς τοῦ τετραστύλου ναοῦ ἐντὸς τοῦ προϋπάρχοντος στωϊκοῦ οἰκοδομήματος ².

Ἀναμφιβόλως ἡ νέα κατασκευὴ προσέδωκεν εἰς τὸ λατρευτικὸν οἰκοδόμημα ἐντύπωσιν καλλιτεχνικοῦ μνημείου, τοῦ ὁποίου τὴν ἀρμονικὴν σύνθεσιν δυνάμεθα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κατόψεως μόνον να ἐκτιμήσωμεν. Ἐλλείπουν ὅμως αἱ καθ' ὕψος ἀναλογίαι τοῦ συνόλου καὶ τῶν ἐπὶ μέρους, ἰδίᾳ δὲ ἡ καθ' ὕψος σχέσις τοῦ ναοῦ πρὸς τὰς στοᾶς. Ὁ ἑλληνιστικὸς ναός, ἔνεκα τῶν μεγαλυτέρων διαστάσεων καὶ ἰδίᾳ τῆς κατὰ ἓνα ἐμβάτην διευρύνσεώς του, πρέπει να κατεσκευάσθῃ ὑψηλότερος. Ἀλλὰ τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ τὴν ἐκ νέου κατασκευὴν τῶν στοῶν, αἱ ὁποῖαι ἀρχικῶς εἶχον ὑπολογισθῆ μετὰ βᾶσιν τὸν ταπεινότερον ἀρχαῖον ναῖσκον. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρέπει να δεχθῶμεν ἀναγκαιῶς καὶ τὴν ἀνακατασκευὴν τούτων. Τὸ ὄλον ὅμως πρόβλημα συνδέεται μετὰ τὴν αἰτίαν τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ ναῖσκου ὑπὸ τοῦ τετραστύλου ναοῦ, ἡ ὁποία πρέπει να ἀναζητηθῇ εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Αἰτωλῶν ὑπὸ τὸν Δωρῖμαχον (219 π.Χ.). Κατὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶναι μᾶλλον ἢ βέβαιον ὅτι κατεστράφησαν αἱ στοαὶ, πλην τοῦ ναοῦ (ἀνωτ. σ. 134-5 καὶ σ.140-1). Ἐφ' ὅσον δὲ αὐταὶ θὰ κατεσκευάζοντο

¹ Ἡ σχέσις $8M : 3M$ ἢ $1 : 2.6666...$ εἶναι πράγματι λίαν στενομήκης. Ὁ ἀρχαῖος ναός τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Κορινθῷ παρουσιάζει σχέσιν $1 : 2.64$, ὁ στυλοβάτης τοῦ διατέρου Ὀλυμπείου τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Ἀντιόχου Δ' τοῦ Ἐπιφανοῦς $1 : 2.25$ (4:9), τὸ Μητροῦν τῆς Ὀλυμπίας $1 : 2.039$, ὁ ναός τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ τοῦ Διὸς τῆς Στρατόν $1 : 2.030$.

² Τὴν ἐφαρμογὴν τῶν νέων ἀναλογιῶν διηκούλουν ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν στοῶν, περὶ τῆς ὁποίας οὐδεμία ἀμφιβολία χωρεῖ, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ θεμελίωσις τοῦ πρὸς Ἀνατολάς τοῦ ναοῦ τμήματος τῆς Β. στοᾶς συνδέεται μετὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ ἀρχαιότερου ναῖσκου (ἀνωτ. σ. 50), ἀφ' ἑτέρου δὲ παρετηρήθησαν (ἀνωτ.

σ. 63-64) συντρίμματα κίωνων καὶ κιονοκράνων ἐκ δύο διαφορετικῶν ὑλικῶν. Προσέτι ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου στυλοβάτου ἡμικυλινδρική λάξευσις πρὸς τοποθέτησιν ὀχετοῦ, ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὴν ὀπὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς προστάσεως (ἀνωτ. σ. 51-52), ἀποδεικνύει ὅτι αἱ στοαὶ συνεδέοντο μετὰ τὴν πρόστασιν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῶν χρόνων τοῦ Πύργου. Βραδύτερον, μετὰ τὴν προσθήκην τοῦ προπύλου, ἀχρηστευθέντος τοῦ ὀχετοῦ, ὁ ὕδραγωγὸς διήλθε διὰ τῆς ὀπῆς ἐπὶ τοῦ νοτιωτέρου τμήματος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Τέλος ἡ ὑπὸ τοῦ Πύργου ἀνάρτησις τῶν ρωμαϊκῶν λαφύρων ὑποθέτει, ὡς εἶδομεν, τὴν κατασκευὴν τῶν στοῶν.

ἐκ νέου, ἐκρίθη σκόπιμον νὰ ἀνοικοδομηθῆ καὶ ὁ ναῖσκος, μὲ νέας ὁμως ἀναλογίας καὶ ἄδυστον, καὶ νὰ προστεθῆ πρὸς Νότον τῆς εἰσόδου τὸ πρόπυλον. Τὴν ἀνακατασκευὴν τῶν στοῶν μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εὐρέθησαν καὶ συντρίμματα κίωνων ἐξ ἀσβεστολίθου, ἐκτὸς τῶν ἐκ ψαμμιτολίθου ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὑλικοῦ ἀρχαιοτέρου, χρησιμοποιηθέντος κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου (ἀνωτ. σ. 63-64).

Πρέπει ἐπίσης νὰ τονισθῆ, ὅτι εἰς τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο δὲν διεπιστώθησαν ἔχνη πυρᾶς, ὀφειλόμενα εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν Αἰτωλῶν, διότι ἡ Ἱερά οἰκία δὲν ἐπυρπολήθη, ὅπως τὰ λοιπὰ οἰκοδομήματα τοῦ Ἱεροῦ, ἀλλὰ κατεσκάφη, ἐξαιρέθentos τοῦ ναῖσκου, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι παρέμεινεν ἄθικτος. Ὡς μοναδικὴ ἀνασκαφικὴ ἔνδειξις τῆς κατασκαφῆς τῆς Ἱερᾶς οἰκίας δύναται ἴσως νὰ χρησιμεύσῃ ἡ ἐντὸς τῆς νοτίας στοᾶς ἀνεύρεσις τμήματος τοῦ βάρθρου 2, ἀρχαιοτέρου τῆς ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν καταστροφῆς κατὰ τὸ ἔτος 219 π.Χ. (ἀνωτ. σ. 76 καὶ 136), ὡς καὶ τοῦ ἐπὶ λιθίνης στήλης ψηφίσματος τῶν χρόνων Νεοπτολέμου τοῦ Α' ὑπὸ τὸ δάπεδον παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς στοᾶς¹.

Ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τὸ ὕψος τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ θριγκοῦ ἦτο ὅσον καὶ τὸ πλάτος τούτου (3 Μ = 510 μ.), ἀναλογία τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἔβαιεν ἡ ἀετωματώδης στέγη, τότε πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ἰσοῦψεις καὶ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ περιβόλου (5 μ. περίπου, εἰκ. 98). Ἐπομένως τὸ ὕψος τῶν κίωνων μετὰ τοῦ ξυλίνου θριγκοῦ² δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν μὲ κλίσιν στέγης, ἴσην πρὸς 20° περίπου, εἰς 4 μέτρα περίπου (ιδὲ τομὴν πίν. 9)³. Τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ παλαιότερου ἑλληνιστικοῦ Ἱεροῦ τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου δὲν φαίνεται νὰ ἀπησχόλησαν τοιαῦτα ζητήματα ἀρμονίας τοῦ χώρου. Βεβαίως σχέσεις ἀναλογιῶν ἐπεδιώχθησαν καὶ ἐκεῖ, ὥστε τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (3.60 μ. = 2 Μ.) νὰ εἶναι ἴσον περίπου πρὸς τὰ δύο μεταξόνια τῆς στοᾶς πρὸς Δυσμᾶς, οἱ δὲ κάθετοι ἄξονες νὰ διέρχωνται διὰ τοῦ τρίτου καὶ τοῦ πέμπτου κίονος τῆς νοτίας στοᾶς. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τούτου ἀποτελεῖ καὶ τὸν κεντρικὸν ἄξονα τοῦ κτηρίου. Ἄλλ' αἱ ἀναλογίαι αὗται πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὴν καλῶς ὑπολογισθεῖσαν γεωμετρικὴν χάραξιν τοῦ τετραστύλου ναοῦ.

Ἡ πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Νότον ἐπέκτασις τοῦ νέου ναοῦ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν συμμετρικὴν τοποθέτησίν του ἐντὸς τοῦ περιβόλου καὶ τῶν πέριξ στοῶν εἰς βάρος τῆς ὑπαίθρου αὐλῆς. Ἡ διεΐσδυσις τοῦ προνάου εἰς τὴν αὐλήν, ἢ προσθήκη πρὸς Βορρᾶν ἰσομήκους μὲ τὸν πρόναον ἀδύτου, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸ τετράστυλον πρόπυλον ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς προσόψεως, ἐτόνισαν ἤδη ἀποφασιστικῶς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ Ἱεροῦ, ὁ ὁποῖος τώρα ἀνεπτύχθη κατὰ 6 περίπου ἐμβάτας, ἔχων μῆκος 30.50 μ. (= 18 Μ.) ἔναντι τοῦ ἐγκαρσίου ἄξονος, μῆκος 18.70 μ. (= 11 Μ.). Διαπιστοῦται δηλαδὴ καὶ πάλιν σχέσις χρυσοῦς τομῆς, διότι $\frac{18 \text{ Μ.}}{11 \text{ Μ.}} = \frac{11 \text{ Μ.}}{7 \text{ Μ.}}$ (= 1.61111... περίπου). Τοιοῦτοτρό-

¹ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 1. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1957, σ. 88.

² Καίτοι ἐκ τῆς ἀπουσίας παντὸς ἔχγους λιθίνου ἐπιστυλίου δὲν συναγεται ἀναγκαιῶς χρῆσις ξυλίνου, δεδομένου ὅτι πενιχρότατα λείψανα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν συνελήθησαν, ἐν τούτοις δὲν νομίζω ὅτι συνέβαινεν

ἄλλως, ἔνεκα τῆς δυσχερείας ὡς πρὸς τὸν πορισμὸν ἀνθεκτικοῦ λιθίνου ὑλικοῦ.

³ Εἰς τὸ ὕψος τοῦτο τῶν κίωνων ἀντιστοιχεῖ διάμετρος 0.45 μ. περίπου, ἦτοι σχέσις ὕψους πρὸς διάμετρον 1 : 8-9 (ιδὲ ἀνωτέρω σ. 108, ὑποσ. 1).

πως τὸ ἄλλοτε τετραγωνικὸν σχεδὸν οἰκοδόμημα μὲ τοὺς ἰσοδυνάμους ἄξονας, 20.30×18.70 , κατέστη τῶρα ἐπίμηκες, μὲ κυριαρχικὸν ἄξονα τὸν ἐκ Βορρᾶ πρὸς Νότον, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς κοιλάδος¹.

Αἱ μεταβολαὶ αὗται δὲν ἠλλοίωσαν μόνον τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ οἰκοδομήματος, ἀλλ' ἔθιξαν καὶ τὸν πυρῆνα τῆς λατρείας, τὴν περίστυλον αὐλήν, εἰς βᾶρος τῆς ὁποίας ἀνεπτύχθη ὁ τετράστυλος ναός. Ὁ τονισμὸς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ παλαιὰ ἐκείνη ἀντίληψις τῆς κυριαρχίας τοῦ φυσιοκρατικοῦ στοιχείου, τῆς ὑπαίθρου λατρείας, εἶχεν ὑποχωρήσει, φαινόμενον τὸ ὁποῖον δύναται νὰ συσχετισθῇ μὲ τὴν γενικὴν ἐξασθένεισιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους. Ὁ διὰ λόγους λατρευτικούς διαμορφωθεὶς ἀρχιτεκτονικὸς πυρῆν τῆς λατρείας, ἀποτελεσθεὶς ἐκ δύο ἀπλῶν στοιχείων, τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ὀρθογωνίου τεμένους, ἐντὸς τοῦ ὁποίου περιεκλείοντο τὰ ἱερώτατα σύμβολα τῆς λατρείας, ἡ δρῦς, ἡ πηγὴ καὶ τὸ ὑποτιθέμενον χάσμα μετὰ τοῦ βωμοῦ, μετεμορφώθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς γεωμετρικὴν σύνθεσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαρθῇ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον. Οὕτω τὸ ἀπλοῦν καὶ αὐτοφυῆς προσέλαβεν ἐσωτερικῶς τὴν ἁρμονικὴν, πλουσίως κινουμένην πλαστικὴν μορφήν τῶν τριῶν στοῶν, διατεταγμένων πέριξ τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ ἱεροῦ δένδρου, ἀντίθετον πρὸς τὴν ἀπλὴν, αὐστηρὰν καὶ κλειστὴν εἰκόνα τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως.

Εἶναι εὐκρινὴς ἡ ἀντίθεσις, ἡ δημιουργουμένη ἐκ τῶν ἐντυπώσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς ἱερᾶς οἰκίας. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ μνημείου, μὲ τὸ κυβικὸν καὶ κλειστὸν σχῆμα, παρεῖχε τὴν εἰκόνα τοῦ περικλείστου καὶ μονήρους οἴκου, ἰδιάζοντος εἰς μυστικὰς καὶ χθονίας λατρείας. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀντιθέτως ἐκυριάρχουν ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ καὶ ἡ ἁρμονικὴ ποικιλία, μὲ τὴν κίνησιν τῶν δύο παραλλήλων κιονοστοιχιῶν, κατὰ ἓν μεταξόνιον μακροτέρων τῆς καθέτου, μὲ τὴν προβολὴν τῶν ὑψηλοτέρων καὶ ἰσχυροτέρων καθέτων γραμμῶν τῆς τετρακονίου προστάσεως τοῦ ναοῦ ἐπὶ τοῦ στωικοῦ βάθους καὶ μὲ τὴν συμμετρικὴν διάρθρωσιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου καὶ τῆς περιβαλλομένης ὑπαίθρου αὐλῆς. Τὸ οὐδέτερον σχῆμα τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως διαδέχεται τῶρα ἡ πλουσία καὶ ρυθμικὴ κίνησις, ἔχουσα ἀντίθετον πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν ἄξονα τοῦ κτηρίου κατεύθυνσιν· διότι, ἐνῶ ὁ ἄξων τοῦ οἰκοδομήματος εἶχε τὴν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. κατεύθυνσιν, αἰφνιδίως τὸ βλέμμα τοῦ θεατοῦ, εἰσερχομένου διὰ τοῦ προτύλου εἰς τὴν νοτιανὰ στοάν, ὑπεχρεοῦτο νὰ κινήθῃ ἐκ Δ. πρὸς Α. πρὸς τὴν ἱεράν φηγόν, τὸ πρωταρχικὸν καὶ ζῶν στοιχεῖον τῆς λατρείας, πρὸς τὸ ὁποῖον εἶχε προσαρμοσθῇ καὶ ἡ ὅλη διάταξις τῶν εἰς σχῆμα τριῶν στοῶν τῆς αὐλῆς².

Ὑπὸ τὴν ἄμεσον κυριαρχίαν τῆς παναρχαίας φηγοῦ ἡ ἱερά κατοικία τοῦ Διὸς ὑπῆρξε κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους τὸ μοναδικὸν ἐν τῇ ἰδιομορφίᾳ του μαντεῖον

1 Ὑπενθυμίζομεν ὅτι οἱ ἄξονες ὑπολογίζονται ἀπὸ τοῦ κέντρου τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, ἤτοι κατὰ 0.50 μ. ἔλαττον τῶν ἐξωτερικῶν διαστάσεων (20.78×19.20 μ.).

2 Τοιαύτην ἀντίθεσιν μεταξὺ τῶν ἀξόνων τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ συναντῶμεν εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Δημητριάδος ἐπὶ τοῦ ὑψώματος 33 (ἰδὲ σ. 87,

ὑποσ. 2), ἐνθα ἐξωτερικῶς μὲν τονίζεται ὁ Β-Ν ἄξων, ἐσωτερικῶς ὁμοίως ὁ Α-Δ ἄξων τῆς περιστύλου αὐλῆς μὲ κίονας 10×9, STÄHLIN - MEYER - HEIDNER, ἔ.δ. σ. 108, σχέδ. εἰκ. 21. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΑΔ 17, 1961/62 (Χρονικά). Σημείωσε καὶ τὴν ἀντιστοιχίαν τῶν μετακτινῶν (9×8) τοῦ ἀνακτόρου πρὸς τὸ οἰκοδόμημά μας.

τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀπομονωμένον εἰς τὴν ὄρεινὴν ἐσχατιὰν τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου. Ἡ ἀρχαιοτάτη ἡλικία, αἱ λατρευτικαὶ παραδόσεις, οἱ μῦθοι, αἱ πρωτόγονοι ἕξεις τοῦ ἱερατείου, τῶν Σελλῶν, περιγραφόμεναι ὑπὸ τοῦ ΟΜΗΡΟΥ (Ἰλ. Π 233 κ.εξ.), ἡ ἀρμονικὴ κυρίως κατασκευὴ τοῦ οἰκοδομήματος τῆς λατρείας καὶ ἡ διατήρησις τῆς παναρχαίας μαντικῆς δρυὸς καθίστων τὸ Ἱερόν ἐν τῶν ἀξιολογωτέρων καὶ σεβασμιωτέρων θρησκευτικῶν κέντρων τῆς Ἑλλάδος, ὥστε δικαιολογημένως ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (I 17, 5) μνημονεύει ὀνομαστικῶς τοῦτο μόνον ἐκ τῶν Ἱερῶν τῆς Ἡπείρου ὡς ἄξιον θείας: *Γῆς δὲ τῆς Θεσπρωτίδος ἔστι μὲν που καὶ ἄλλα θείας ἄξια ἱερόν τε Διὸς ἐν Δωδώνῃ καὶ Ἱερά τοῦ θεοῦ φηγός.*

Ι. Η ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Εἰς παλαιότεραν ἐργασίαν του ὁ μεγάλος ἐρευνητὴς τῆς ἀρχαίας θρησκείας M. NILSSON χαρακτηρίζει τὴν Δωδώνην «νησίδα ἑλληνικὴν» ἐν μέσῳ βαρβάρων¹. Τελευταίως ὁμοῦς διαγράφει καὶ τὴν νησίδα ταύτην ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνογραφικοῦ χάριτος².

Ἡ παροῦσα ὁμοῦς μελέτη μᾶς ὀδηγεῖ εἰς ἀντίθετον διαπίστωσιν, διότι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἱεροῦ, εἰς ὅσῃν τοῦλάχιστον χρονικὴν ἀναδρομὴν κατέστη δυνατὴ ἡ παρακολούθησις των, ἔχουν τὰ παράλληλά των εἰς πλεῖστα ἑλληνικὰ Ἱερά.

Ἡ μορφή τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν, πάντως δὲ ἀπὸ τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν χρόνων, συγκειμένη ἐξ ἀπλοῦ περιβόλου-τεμένους, δὲν ἀφίσταται τῶν λοιπῶν Ἱερῶν. Παρατηρεῖται βεβαίως ἕνεκα τῆς συντηρητικότητος τοῦ πολιτισμοῦ ἐπίμονος διατήρησις παλαιῶν τύπων· ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ μοναδικὴν ἐξαιρέσιν, διότι τοιαύτη ἦτο καὶ ἡ μορφή πολλῶν Ἱερῶν τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος³. Οὔτε ἄλλωστε ἡ συντηρητικότης τοῦ πολιτισμοῦ, ὀφειλομένη εἰς τὴν γεωγραφικὴν ἰδιομορφίαν τῆς Ἡπείρου, μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἐθνολογικῆς τῆς ὑφῆς. Ὁ τύπος τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τεμένους δὲν μετεβλήθη καὶ κατὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Δὲν εἶναι διάφορος καὶ ἡ ἱστορία τῆς λατρείας τοῦ Ἱεροῦ, περὶ τῆς ὁποίας ἐν συντομίᾳ ἔγινε παρεμπιπτόντως λόγος.

Εἰς τὴν Δωδώνην διακρίνονται σαφῶς τρεῖς λατρευτικαὶ φάσεις, ἡ λατρεία τοῦ Διός, καλύπτουσα τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ μέχρι τῆς τελευταίας μυκηναϊκῆς περιόδου πιθανώτατα, καὶ αἱ ἀρχαιότεραι ταύτης λατρεῖαι τῆς Δρυὸς καὶ τῆς Γῆς.

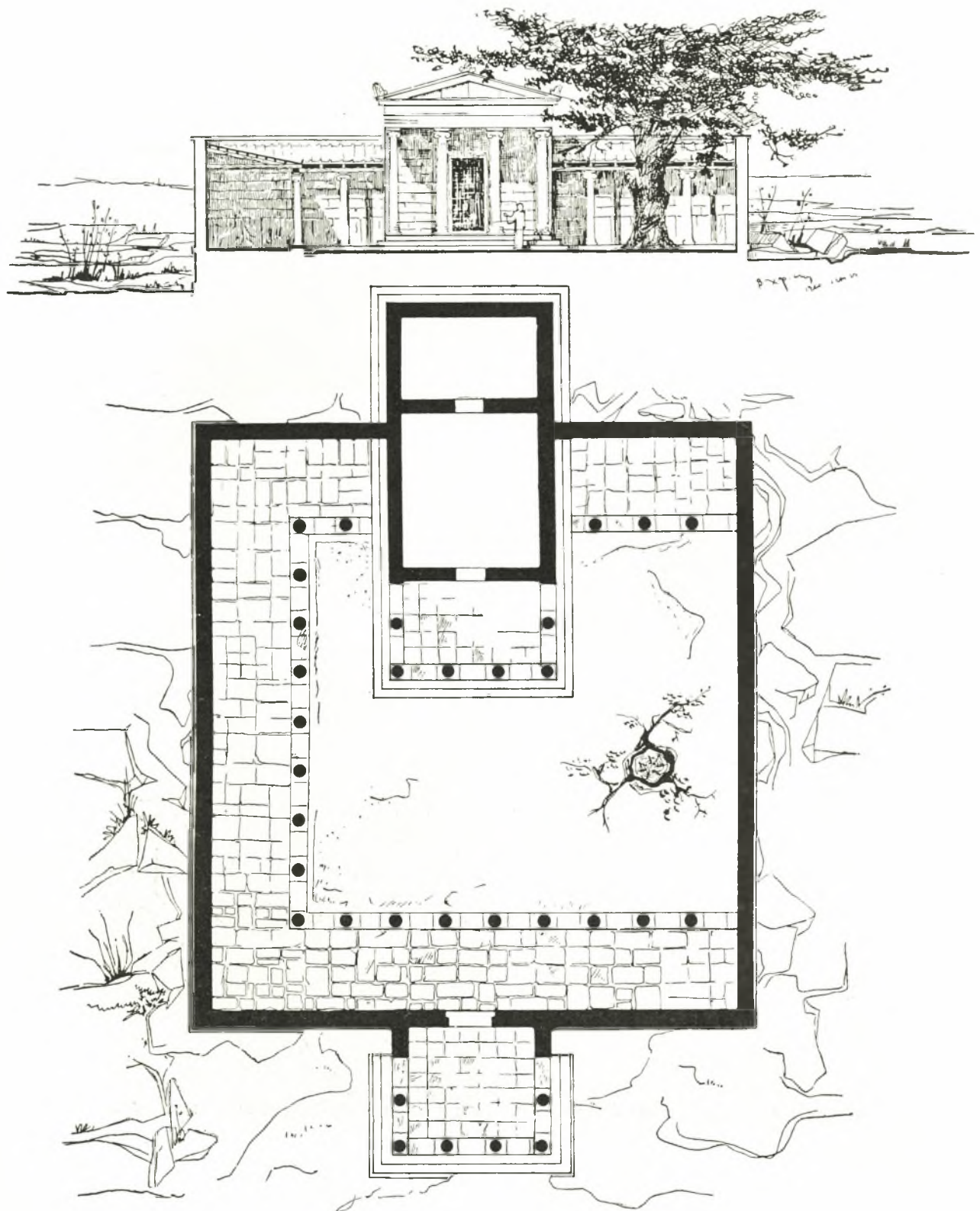
Περὶ τῆς λατρείας τῆς Δρυὸς διετυπώσαμεν τὴν γνώμην ἀνωτέρω ὅτι αὕτη ἔφθασε πιθανώτατα ἐκ Βορρᾶ. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ἀναγκαίως καὶ τὸν βαρβαρικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἀρχαιοτάτη μινωικῆς προελεύσεως δένδρολατρεία πολλῶν Ἱερῶν τῆς νοτίας Ἑλλάδος δὲν ἀποκλείει τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα τούτων κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους. Ἀλλωστε ἡ ἐκ Βορρᾶ δρυολατρεία δυνατὸν νὰ μετεφέρθη εἰς τὴν Δωδώνην ὑπὸ τῶν πρώτων Ἰνδογερμανικῶν ἑλληνικῶν

1 Studien, σ. 6 καὶ 34 κ.εξ.

2 G. Gr. Rel. I², σ. 427.

3 W. DINSMOOR, ἔ.ἀ. σ. 43, ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 45

Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς προσόψεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας (τέλος τοῦ 3ου π. Χ. αἰ.).